

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ
НЕМИС ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 43 (Нем)
КБК 81.2.Нем-2
X - 71

Холмуратова Шахноза Абдурахимовна

НЕМИС ТИЛИ ЛУҒАТ ФОНДИНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК
ТАВСИФЛАНИШИ

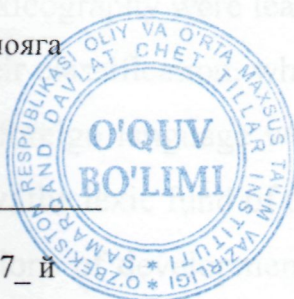
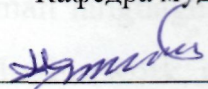
5A 120102 – Лингвистика (немис тили)

МАГИСТР

академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга
тавсия этилди.
Кафедра мудири

Илмий раҳбар:
доц. Яхшиев А.А.

“-11” 23.05 2017 й

Самарқанд – 2017

**Холмуратова Шахнозанинг “Немис тили луғат фондининг
лексикографик тавсифланиши” мавзуси бўйича ёзилган
магистрлик диссертациясига**

АННОТАЦИЯ

Ушбу диссертация иши тилшуносликдаги долзарб масалалардан бири бўлган немис тили луғат фонди ва унинг тавсифига бағишланади. Тадқиқот ишида немис тили луғат фонди ва луғатшунослик тараққиёти урганиб чиқилган.

Луғатлар ва уларнинг тавсифланиши немис тилини чет тили сифатида урганаётганлар учун ҳам муҳим эканлиги илмий тадқиқот ишининг аҳамиятини белгилаб беради. Ишда, асосан, немис тилида луғатшунослик тараққиёти анъаналари, тилнинг лексик фонди ва ларнинг луғатлардаги камрови, икки тилли луғатлар ва уларнинг таржимадаги роли, фразеологик луғатлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари тавсифланади.

ANNOTATION

In this dissertation fund worm is german dictionaries and its classification which is the main problems of the linguistics. And the fund german dictionaries and the depevelopment of lexicography were learnt in this research work.

Dictionaries and their classification, which are very important for learners of german language as a foreign language were marked the importancy of this work. In this work, mainly, the lexic fund of the language and their embrance in the dictionaries, the traditions of development of the german lexicography, the multilingual dictionaries and their individual charakters are classified.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4	
I БОБ. ДУНЁ ЛУҒАТШУНОСЛИГИ НАЗАРИЯЛАРИ		
ТАҲЛИЛИ	10	
1.1. Немис тилида луғатшунослик тараққиёти анъаналари.....	10	
1.2. Тилнинг лексик фонди ва уларнинг луғатлардаги камрови.....	25	
I боб хулосалари	34	
II БОБ. ИККИ ТИЛЛИ ЛУҒАТЛАР ВА УЛАРНИНГ		
ТАРЖИМАДАГИ РОЛИ	36	
2.1. Лексикографик амалиётнинг юксалтирилишига эҳтиёж боислари.....	36	
2.2. Ҳозирги ўзбек лексикографияси ҳолати.....	50	
II боб хулосалари	58	
III БОБ. ФРАЗЕОГРАФИЯ		60
3.1. Фразеография соҳасида қилинган фразеологлар тадқиқотлари таҳлили.....	60	
3.2. Фразеологик луғатлар типологияси.....	66	
III боб хулосалари	81	
ХУЛОСА	83	
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	92	
Ишда қўлланилган қисқартмалар рўйхати	100	

К И Р И Ш

Магистрлик диссертацияси мавзусининг долзарблиги Ўзбекистон

Республикаси мустақилликка эришгач, юртимиз ҳаётининг барча жабхаларида, жумладан илм-фан, техника, таълим-тарбия соҳаларида улкан ўзгаришлар юз берди. Айниқса, ёш авлод Ватанимиз келажаги ва равнақи учун тинмай, самарали меҳнат қилмоқда.

Республикаимизнинг мустақилликка эришиши натижасида юртимизнинг бошқа мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалари мислсиз даражада ўсди. Бунинг натижасида ёшларнинг чет тилини ўрганишга бўлган қизиқиши ҳам юқори даражада ошди. Бу ҳақда Ўзбекистоннинг биринчи президенти И.А.Каримов шундай деган эди: “Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Бу ҳам, албатта, бежиз эмас. Бугун жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун, чет эллик шерикларимиз билан ҳамжиҳатликда, ҳамкорликда ўз буюк келажагини қураётган халқимиз учунхорижий тилларни мукамал билишнинг аҳамиятини баҳолашнинг ҳожати йўқдир”.[1]

Бу воқеалар республикаимизда чет тили бўйича юқори савияли ўқитувчиларни, таржимонларни, дастурларни, дарсликларни ва шу билан бирга луғатларни ҳамда илмий ишларни ривожлантиришга эҳтиёж туғдирди.

Биз миллий маънавиятни, ҳар томонлама юксалтириш масаласини ўз олдимизга асосий вазифа қилиб қўяр эканмиз, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омиллар ва меъзонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олишимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Маънавиятни шакллантиришга бевосита таъсир қиладиган муҳим ҳаётий омиллардан бири таълим-тарбия тизимидир.

Таълим-тарбия онгнинг даражаси ва унинг ривожини белгилайдиган омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кўзлаган олий мақсад “Озод ва обод жамият” ни барпо этиб бўлмайди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг замонавий талаблари ва давлат таълими стандартларида янги типдаги ўқув юртларида ҳамда таянч муассасаларида хорижий тил таълими тизими олдига жуда юксак масъулият билан ёндошиш. Зеро, хорижий тиллардан ҳеч бўлмаганда иккитасини эгалламай туриб, мустақил мамлакатимиз учун керакли мутахассис бўлиб етишиши мумкин эмаслиги очик – равшан аён бўлиб қолди.

Шу маънода хорижий тилни амалий мақсадлар учун ўрганиш ва ўргатишдан кузатилаётган мақсадлар турлича талқин этилсада, булар ичида бўлажак мутахассисларни мулоқотга тайёрлаш, яъни чет тили таълими ва тахсилдан кўзланаётган мақсад коммуникатив хусусиятда экани ойдинлашди.

Чет тили ва таълимидан кузатилган мақсадлар мазкур хусусиятга эга экани биринчи ўринда, шубҳасиз чет тилида алоқа қилиш амалиётини кўядики, бу амалиёт тилдан амалда фойдаланиш машқларисиз мумкин эмас. Бу амалиёт ўз-ўзидан аёнки нутқий яъни мулоқот йўсинидаги ходисадир. Шу боисдан чет тили таълими ва тахсилнинг ташкил этилиши ҳамда лингвопсихологик ва лингвометодик хусусиятларни ҳисобга олингани билан самарадорликка дахлдор бўлади.

Биз каби чет тили ўқитувчилари юқоридаги икки йўналишда яъни тил ўқитишнинг рухий, ҳиссий асослари ҳамда таълимий – услубий йўриқлари билан танишиб олиш ва шу йўналишларда тажриба тўплаш келажакдаги педагогик фаолиятимизда муҳим омил бўлади деб ҳисоблаш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги кунда чет тилини ўрганиш давр талабига айланиб улгурган. Қайси бир ўқувчи ёки талабани олмайлик, ўзи ўзлаштираётган таълим соҳасидан фаркли равишда, кўшимча тарздаги

бирор бир чет тилига меҳр қўйиб, уни имкони борича юқори даражада ўзлаштиришга интилоқда.

Юқорида таъкидлаганимиздек тил ўрганувчилар иложи борича ўрганаётган тилларини мукамалроқ эгаллашга интиладилар.

Чет тилини ўрганишда луғатларнинг аҳамияти муҳим ва беқиёсдир. Исталган чет тилини унинг луғат таркибидаги эркин ва турғун сўз бирикмалари безаб туради. Юқоридаги сабабларга кўра Магистрлик диссертациямизнинг олдига аниқ мақсад ва вазифаларни белгилаб оламиз.

Тилнинг луғат таркиби ўз имкониятлари ва уни билиш даражасига кўра чексиз хусусиятларга эгадир.

Тилнинг луғат фонди тинимсиз бойиб боради. Эски сўзлар ўрнини янги сўзлар эгаллайди, бошқа тиллардан сўзлар ўтиб ўзлашади, янги сўзлар ясалади, янги маънолар ҳосил қилинади ва ҳокозолар.

Луғатлар турли мақсадларга кўра тузилади ва уларни ўрганиш, ўз тилининг имкониятларини тўлароқ эгаллашда, саводхонликни оширишда, нутқ маданиятини юксалтиришда муҳим рол ўйнайди.

Луғатларни ўрганишнинг аҳамияти шундаки, луғатлар бизнинг сўз бойлигимизни кенгайтиради. Лексикография бой тажрибага эга бўла боргани сари унинг ҳам фан сифатида ўз назарияси шаклланмоқда. Луғатлар олдига қўйиладиган талабларнинг ранг-баранглиги луғат турларининг хилма-хиллиги бу соҳанинг келажаги порлоқлигидан далолат беради. Мана шулардан келиб чиққан ҳолда немис тили луғат фондининг лексикографик тавсифланиши шу куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Шу ўринда Л.В.Шербанинг луғатшуносликнинг аҳамияти ва машаққатларини инобатга олган ҳолда “Мен тилшуносликда луғатшуносликдан кўра жиддийроқ соҳани билмайман”[30] деб айтган сўзларини келтириш юқоридаги фикрларни исботлайди.

Буюк луғатшунос олимнинг 1939 йил 27-сентябр куни Фанлар Академияси тил ва адабиёт бўлимида қилган “Опыт общей теории

лексикографии” номли доклади назарий лексикографиянинг шаклланишига асос солди.

Л.В.Шербанинг луғат турлари ва уларнинг ўзига ҳос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзаро киёслаб ўрганиш ва таҳлил қилиш назарияси ҳозирги кунда ҳам ўз кучини юқотгани йўқ. Шарқий Европа ҳамда рус луғатшунослиги тажрибасидан келиб чиққан ҳолда олим олти қарама-қарши принциплар асосида луғатларнинг бир нечта типларини таклиф этади.

Сўнги йилларда назарий лексикографиянинг бир қатор янги соҳалари атрофлича ўрганилди. Чунки луғат тузиш ҳозирги кунда комплекс илмий ва ташкилий муаммоларни ҳал қилиш орқали амалга оширилиши табиий. Бу ўринда лексикографиянинг кейинги йилларда тез ривож топаётган “Ўқув лексикографияси” – “Unterrichtsbezogene Lexikographie” йўналаши ютуқлари диққатга сазовордир. Бу соҳада рус тилшунослари А.А.Новиков, П.Н.Денисов, В.В.Марковкинларнинг илмий ва амалий ишларини алоҳида таъкидлаш лозим[18].

Ўқув лексикографиясининг шаклланишида П.Н.Денисовнинг докторлик диссертацияси, бир қатор илмий мақолалари, “Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии” монографияси катта аҳамиятга эга бўлди [12].

Машҳур лексикограф Л.Цгустанинг ёзишича дунёда лексикография бўйича қилинган ишлар адади йигирматага яқин экан ҳолос[45].

Л.В.Новиков ўзига ҳос “Ўқув луғатлари” типологиясини таклиф қилади. Унинг фикрига кўра ўқув луғатлари парадигматик-синтагматик, семиосиологик-ономасиологик, бир тилли-икки тилли луғатлар ҳамда тилнинг маҳсус систем бирликлари-сўз яшаш, частотали, валентлик ва дистрибуция луғатларидан иборат бўлиши лозим.

Тадқиқотнинг объекти мавзунинг объекти сифатида замонавий бир тилли ва икки тилли луғатлар ва уларнинг таржимадаги роли ҳамда фразеологик луғатларни таҳлил қилиш жараёнидир.

Тадқиқотнинг предмети бир, икки ва кўп тилли ҳамда фразеологик луғатлар асосида тил бойлигимизни кенгайтириш масаласига ойдинлик киритиш деб ҳисобладик.

Тадқиқотнинг асосий мақсади немис тили луғат фондини лексикографик жиҳатдан тавсифлаш, шу билан бирга луғатларда келтирилган туб сўзлардан ташқари сўзларнинг бошқа муқобил вариантларини ҳам луғатга киритиш.

Тадқиқотнинг методологик асоси сифатида Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, семптоматик статистика методи, баён методи, корпус лингвистикаси методи, семасиологик ва ономасиологик ёндашиш методи, қиёсий типологик ҳамда компонент ва контекстуал таҳлил методлари асос қилиб олинди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги “Немис тилилуғатфондининг лексикографик тавсифланиши” магистрлик диссертациясини яратиш учун бир қанча луғатлар ҳамда бадий асарлар билан танишиб чиқилди. Бу луғатларни, бадий асарларни таҳлил қилиш орқали луғатларнинг турлари, уларнинг хусусиятлари ҳамда таржима жараёнида юзага келадиган мувофиқлик ва номувофиқликлар аниқланди ва асосланди.

Мавзунинг жорийлиги Мавзу юзасидан учта илмий мақола чоп этилди

1. Ҳозирги замон луғатшунослигидаги айрим долзарб масалалар хусусида // Магистрлар ва ёш тадқиқотчилар тўплами. – Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2016. – 167-169 бетлар.
2. Лингвистик луғатлар тавсифланиши // Республика илмий-амалий анжумани. – Самарқанд, 2017. – 119-121 бетлар.
3. Луғатларнинг таржимадаги аҳамияти // Республика илмий-амалий анжумани. – Самарқанд, 2017. – 135-138 бетлар.

Магистрлик диссертациянинг синовдан ўтиши. Диссертация иши Самарқанд Давлат чет тиллар институти Немис тили ва адабиёти кафедраси йиғилишида муҳокама этилган ва ҳимояга тавсия қилинган.

Диссертациянинг таркибий тузилиши Магистрлик диссертация “Кириш” қисми, уч боб, 6 та бўлим, “Хулоса” ва “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати” ҳамда “Илова”лардан иборат бўлиб, умумий ҳажми 99 бетни ташкил қилади.